

## O'ZBEKISTONDA BUDJET TASHKILOTLARIDA BUDJET MABLAG'LARI BO'YICHA DEBITOR VA KREDITORLAR BILAN HISOBLASHUVLAR HISOB VA NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISH

**KURBANOV ALISHER ALLANAZAROVICH**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13879661>

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida davlat byudjeti muhim rol o'ynaydi. Byudjet mablag'larining samarali boshqarilishi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston kontekstida, byudjet mablag'larini boshqarish jarayonida davlat tashkilotlari tomonidan kreditor va debitor qarzlarning hisob-kitobi va nazorati eng dolzarb masalalardan biridir.

Kreditor va debitor qarzlarning samarali boshqarilishi byudjet tashkilotlarining moliyaviy intizomini oshirib, davlat mablag'laridan oqilona foydalanishga imkon beradi. Bu esa byudjetning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada O'zbekiston tajribasi va xalqaro amaliyot asosida byudjet tashkilotlarida mablag'larni boshqarish va qarzar bo'yicha hisob-kitoblarni takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

**Byudjet mablag'lari, debitor va kreditor qarzlarning tushunchasi.** Byudjet mablag'lari davlat yoki mahalliy byudjet hisobidan ajratiladigan moliyaviy resurslar bo'lib, ular davlat vazifalarini bajarish, ijtimoiy-iqtisodiy loyihalarni moliyalashtirish hamda davlat xizmatlari ko'rsatishni ta'minlashga mo'ljallangan. Byudjet tashkilotlari o'z faoliyati davomida turli tashkilotlar va shaxslar bilan hisob-kitoblar amalga oshiradi, bu jarayonda debitor va kreditor qarzar shakllanadi.

**Debitor qarz** – bu byudjet tashkiloti tomonidan boshqa tashkilotlar yoki jismoniy shaxslar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan qarzdorlikdir. Bu qarzdorlik ko'pincha ko'rsatilgan xizmatlar yoki yetkazib berilgan mahsulotlar uchun tashkilotning olishi kerak bo'lgan mablag'larni ifodalaydi. Quyidagi holatlarda yuzaga keladi tashkilotlar yoki davlat o'z aktivlarini to'lovni kutayotgan shaxslar yoki tashkilotlarga berishida yoki tashkilotlar mahsulot yoki xizmatni sotganida, lekin to'lov hali qabul qilinmagan bo'lsa, bunday hollarda debitor qarzi yuzaga keladi.

**Kreditor qarz** – bu byudjet tashkilotining boshqa tashkilot yoki jismoniy shaxslarga to'lashi kerak bo'lgan mablag'dir. Bu qarzar ko'pincha tashkilotning moliyaviy majburiyatlaridan kelib chiqadi, masalan, yetkazib berilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanishi kerak bo'lgan summa sifatida. Tashkilotlar xizmatlar yoki mahsulotlarni xarid qilganda, lekin to'lovni hali amalga oshirmagan bo'lsa va tashkilotlar yoki davlat boshqa shaxslardan yoki moliya tashkilotlaridan olgan kreditlar uchun qarzar vujudga keladi.

O'zbekiston byudjet tashkilotlarida debitor va kreditor qarzlari bo'yicha hisob-kitoblar samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, ammo hali ham ayrim muammolar mavjud. Bu muammolar quyidagi asosiy sabablarga bog'liq:

**Moliyaviy boshqaruvning noaniqligi.** Bu tashkilot yoki davlatning moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan xavflar va aniqlikning yetishmasligi holatidir. Bu noaniqlik moliyaviy natijalarni oldindan bilish qiyin bo'lgan muhitda paydo bo'ladi. Noaniqlikning bir necha asosiy manbalari mavjud:

1. Bozor o'zgaruvchanligi: Moliyaviy bozorlar o'zgaruvchan bo'lib, valyuta kurslari, foiz

stavkalari va aksiyalar narxlarining kutilmaganda o'zgarishi noaniqlik keltirib chiqarishi mumkin.

2. Makroiqtisodiy omillar: Inflyatsiya, ishsizlik darajasi, iqtisodiy o'sish sur'atlari kabi omillar davlat va xususiy sektor moliyaviy boshqaruviga ta'sir ko'rsatadi. Bu omillarni to'g'ri prognoz qilish qiyin bo'lgani uchun noaniqlik yuqori bo'ladi.

3. Qonuniy o'zgarishlar: Moliya bilan bog'liq qonunlar va soliq siyosatlaridagi o'zgarishlar moliyaviy rejalarga ta'sir qilishi mumkin. Yangi qonunlar qabul qilinishi yoki amaldagi qonunchilikning o'zgartirilishi noaniqlik yaratadi.

4. Moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati: Bank kreditlari, investor sarmoyalari yoki davlat yordamiga kirish imkoniyatlari noaniqlik manbai bo'lib, bu moliyaviy resurslarni vaqtida va kutilgan miqdorda olishni qiyinlashtirishi mumkin.

5. Tashqi shoklar: Ijtimoiy, siyosiy va tabiiy ofatlar, masalan, pandemiyalar, urushlar yoki tabiiy ofatlar, global yoki mahalliy moliyaviy vaziyatni o'zgartirishi va kutilmagan noaniqlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Moliyaviy boshqaruvdagi noaniqlikni boshqarish uchun tashkilotlar va davlatlar quyidagi choralarni qo'llashlari mumkin:

- Xavflarni diversifikatsiya qilish: Investitsiyalarni turli aktivlar, bozorlar yoki sohalarga yo'naltirish orqali xavfni kamaytirish.
- Zaxira mablag'lar yaratish: Qiyin vaziyatlarda moliyaviy barqarorlikni saqlab qolish uchun zahira fondlari yoki ehtiyot mablag'lar saqlash.
- Tahlillar va prognozlar: Moliyaviy bozorlardagi o'zgarishlarni tahlil qilish va ehtimoliy ssenariylar asosida strategiyalar ishlab chiqish.

Moliyaviy boshqaruvdagi noaniqlikni kamaytirish samarali rejalashtirish, xavflarni tahlil qilish va ularni boshqarish strategiyalari yordamida amalga oshiriladi.

**To'lovlarning kechikishi.** Bu belgilangan muddatda amalga oshirilishi kerak bo'lgan moliyaviy majburiyatlar yoki hisob-kitoblarning o'z vaqtida bajarilmasligi holatidir. Bu korxona, tashkilot yoki shaxs tomonidan turli sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Kechikishlar quyidagi omillar natijasida sodir bo'lishi mumkin:

- Moliyaviy resurslar yetishmasligi: Tashkilot yoki shaxsda mablag'lar yo'qligi tufayli to'lovni amalga oshira olmaslik.
- Kassadagi likvidlik muammolari: Korxonaning kassasida yetarli darajada naqd pul bo'lmasligi.
- Tashkiliy masalalar: Hisob-kitob jarayonidagi texnik yoki tashkiliy muammolar sabab kechikishlar yuzaga kelishi.
- Kredit shartlarining buzilishi: Qarz shartlari yoki muddati bo'yicha kelishuvlarning buzilishi.

To'lovlarning kechikishi moliyaviy oqibatlariga olib kelishi, jarimalar yoki foiz to'lovlarini oshirishi va ishonchni pasaytirishi mumkin.

**Debitor qarzlarni yig'ish qiyinchiliklari.** Ko'pgina hollarda byudjet tashkilotlari debitor qarzlarni o'z vaqtida yig'ib ololmaydi, bu esa tashkilotlarning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Mijozlarning to'lov qobiliyati pastligi: Mijozlar moliyaviy muammolar tufayli qarzlarni o'z vaqtida to'lay olmasligi.

2. To'lov muddatlarini buzish: Mijozlar to'lovlarni kechiktirishi yoki muddatlarni uzaytirishga intilishi qarzlarini yig'ishni murakkablashtiradi.
3. Moliyaviy nizolar: Mijozlar bilan hisob-kitoblarda kelishmovchiliklar yoki nizo yuzaga kelishi to'lov jarayonini cho'zib yuborishi mumkin.
4. Huquqiy tartibotlar: Qarzlarini yig'ishda qonuniy choralar ko'rish zaruriyati, bu jarayonning uzoq davom etishi va xarajatlarni oshirishi mumkin.
5. Kredit siyosatining zaifligi: Tashkilotning yetarli darajada kredit siyosati yoki qarzlarini qaytarish mexanizmlarining bo'lmashligi qarzlarini yig'ishni qiyinlashtiradi.

Bu qiyinchiliklar kompaniya likvidligini pasaytirishi va moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

**Texnologik rivojlanishning yetishmasligi.** Elektron hisob-kitob tizimlari va moliyaviy boshqaruv tizimlarining etarli darajada rivojlanmaganligi ham debitor va kreditor qarzlarini bo'yicha muammolarni yanada chuqurlashtiradi.

Xalqaro tajribada dunyo bo'ylab ko'plab davlatlar byudjet mablag'larini samarali boshqarish hamda qarzlar bo'yicha hisob-kitoblarni yaxshilash uchun turli strategiyalar va texnologiyalarni qo'llab kelmoqda. Quyida ba'zi rivojlangan davlatlarda byudjet mablag'larini boshqarishdagi ilg'or tajribalar ko'rib chiqiladi.

Masalan, Buyuk Britaniyada davlat byudjeti boshqaruvi masalalarida "Value for Money" (Pulga qiymat) prinsipi asosida ishlashga e'tibor qaratiladi. Bu prinsip byudjet mablag'larining oqilona sarflanishi va qarzlar bo'yicha aniq hisobotlarni ta'minlashga qaratilgan. Buyuk Britaniya moliya vazirligi davlat byudjeti va qarzlarini nazorat qilish jarayonini boshqarish uchun ilg'or raqamli tizimlar va avtomatlashtirilgan hisobot dasturlarini joriy qilgan. Bu tizim orqali davlat organlari bir-biridan qarzlar to'g'risida ma'lumot olish va ularni monitoring qilish imkoniyatiga ega. Germaniyada esa, byudjet tashkilotlari tomonidan moliyaviy hisob-kitoblar aniq va tizimli ravishda yuritiladi. Mamlakatda elektron byudjet boshqaruvi tizimi keng joriy etilgan bo'lib, bu qarzlarini tezkorlik bilan boshqarish va nazorat qilish imkonini beradi. Bundesrechnungshof (Federal audit palatasi) tomonidan o'tkaziladigan muntazam moliyaviy auditlar orqali debitor va kreditor qarzlarini to'g'risidagi ma'lumotlar o'z vaqtida tekshiriladi va davlat mablag'larining oqilona ishlatilishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda debitor va kreditor qarzlarini boshqarish va hisobot tizimini takomillashtirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

**1. Raqamlashtirish va avtomatlashtirish.** Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hisob-kitoblarni avtomatlashtirish imkoniyatini yaratadi. O'zbekistonda davlat moliyaviy boshqaruv tizimini raqamlashtirish orqali hisob-kitoblarni tezkor va aniq amalga oshirish mumkin. Buning uchun raqamli hisob-kitob tizimlari va dasturlarini keng joriy etish kerak. Ushbu dasturlar davlat tashkilotlariga qarzlarini real vaqt rejimida kuzatib borish imkoniyatini yaratadi va inson omili tufayli yuzaga keladigan xatoliklarni kamaytiradi.

**2. Shaffoflikni oshirish.** Davlat byudjeti mablag'larining shaffofligi moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Shaffoflikni ta'minlash uchun O'zbekistonda ochiq ma'lumotlar tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu tizim orqali davlat byudjeti harakatlari, qarzlar bo'yicha ma'lumotlar hamda davlat tashkilotlarining

moliyaviy majburiyatlari keng jamoatchilikka oshkor qilinishi mumkin.

3. **Kadrlar malakasini oshirish.** Byudjet tashkilotlarida moliyaviy hisobotlarni yuritish va qarzlarini boshqarish bo'yicha malakali kadrlar yetishtirish juda muhimdir. O'zbekistonda bu borada kadrlarning doimiy ravishda o'qitilishi va malakalarini oshirish choralari ko'rilishi kerak. Xalqaro tajriba asosida zamonaviy moliyaviy boshqaruv kurslari va dasturlarini tashkil etish orqali kadrlarning bilim va ko'nikmalarini oshirish mumkin.

4. **Moliyaviy intizomni kuchaytirish.** Davlat tashkilotlarida moliyaviy intizomni kuchaytirish qarzlarini boshqarish va hisob-kitoblarni aniq va o'z vaqtida amalga oshirish uchun zarur. Bu borada moliyaviy nazorat organlari faoliyatini kuchaytirish va davlat byudjetining oqilona boshqarilishini ta'minlash choralari ko'rilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston byudjet tashkilotlarida debitor va kreditor qarzlarini boshqarish tizimini takomillashtirish davlat mablag'laridan samarali foydalanish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun zarurdir. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, hisob-kitoblarning raqamlashtirilishi, shaffoflikni oshirish va malakali kadrlarni tayyorlash davlat tashkilotlari moliyaviy boshqaruvini yuqori darajaga olib chiqishi mumkin. Shu bilan birga, moliyaviy intizomning kuchaytirilishi ham byudjet mablag'larining oqilona boshqarilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston ushbu yo'nalishlarda amaliy qadamlar qo'ysa, davlat mablag'laridan foydalanishda yangi darajaga erishadi.